

- ²⁹ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юристъ, 2000. – С. 478.
- ³⁰ Хропанюк В. Н. Теория государства и права: Учеб. пособ. / Под ред. В. Г. Стрекозова – М.: «Дабахов, Ткачев, Димов», 1995. – С. 276.
- ³¹ Закон: создание и толкование / Под ред. А.С. Пиголкина. – М.: Спарк, 1998. – С. 44.
- ³² Дробязко С. Г., Козлов В. С. Общая теория права: Учеб. пособ. – Мн.: Амалфея, 2005. – С. 336.
- ³³ Шляпочников А. С. Толкование уголовного закона. – М., 1960. – С. 76; Явич Л. С. Проблема правового регулирования советских общественных отношений. – М., 1961. – С. 140.
- ³⁴ Пиголкин А. С. Толкование нормативных актов в СССР. – М., 1962. – С. 8.
- ³⁵ Комаров С. А. Общая теория государства и права: Курс лекций. – М., 1996. – С. 230.
- ³⁶ Власов Ю. Л. Вказана праця. – С. 9.
- ³⁷ Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. – М.: Юристъ, 2005. – С. 253; Шабуров А. С. Толкование норм права // Теория государства и права / С. С. Алексеев, С. И. Архипов, В. М. Корельский и др. / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. – М., 1997. – С. 358-375; Власов Ю. Л. Вказана праця. – С. 9-10.

Резюме

У статті розглядаються сутнісні характеристики тлумачення норм права, зокрема, визначення його поняття та властивостей.

Ключові слова: тлумачення, тлумачення права, норми права, тлумачення норм права.

Резюме

В статье рассматриваются сущностные характеристики толкования норм права, а именно, определение его понятия и особенностей.

Ключевые слова: толкование, толкование права, нормы права, толкование норм права.

Summary

The article considers the characteristics of interpretation of law, namely, definition of its concepts and characteristics.

Key words: interpretation, interpretation of law, rule of law, interpretation of the law.

Отримано 21.04.2010

М. І. НЕЛІП, М. М. ТРОФИМЕНКО

*Михайло Іванович Неліп, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Микита Михайлович Трофименко, студент
Фінансово-правового коледжу Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

КРИЗА ПОЛІСНИХ ЗАСАД ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ В РЕФЛЕКСІЯХ СТОЇКІВ ТА ЕПІКУРЕЙЦІВ

Розвиток сучасної української держави та правової свідомості суспільства в руслі домінування загальнолюдських цінностей та ідей не може відбуватися без огляду на витоки європейського права. А отже, і тих джерел, які значною мірою впливали на формування української правової системи. Політичні і правові вчення періоду кризи полісу – складний предмет дослідження, однак розгляд даного питання допомагає нам зрозуміти зміни в правосвідомості людей, пов'язані з посиленням глобалізаційних та інтеграційних процесів, взаємовпливу різних культур. Тому дослідження даного питання дозволяє нам зазирнути у сферу взаємодії між декількома важливими аспектами життя суспільства, де традиційність межувала з революційними нововведеннями, що мають велике практичне значення в контексті сьогодення. Це питання має велике значення і через відчутний вплив ідей стоїків та епікурейців на політико-правові погляди як зарубіжних, так і українських мислителів.

Даній проблематиці приділялась увага в зарубіжних і вітчизняних дослідженнях античних політичних та правових вчень Ф. Хайніманном, А. Лонгом, Д. Седлі, Т. Бреноном, Ф. Міллером та ін¹. Питання кризи полісних начал активно досліджене О. Танхилевичем, Т. Гончаровою, А. Шакирзаде, М. Динніком та багатьма іншими.

Політико-правові та філософсько-матеріалістичні ідеї епікурейців справили велике враження, зокрема, на К. Маркса та були ґрунтовно досліджені в його докторській дисертації.

Окремі політико-правові ідеї стоїків та епікурейців висвітлювались українськими вченими в сучасний період (зокрема С. Рабіновичем, Ф. Шульженком, І. Музикою, М. Марчуком, Н. Прозоровою та Є. Орачем)². Теоретична розробка даного питання ще не завершена і залишає деякі нез'ясовані питання. Щодо спеціально юридичних досліджень, то, в більшості випадків, вони висвітлюються лише в комплексних роботах з історії політичних та правових вчень і філософії права.

Тому метою даної роботи є виявлення закономірностей праворозуміння кожної із розглянутих шкіл на основі зміни суспільно-політичних зв'язків окремих полісів та тенденцій еволюції їх взаємозв'язків з іншими частинами світу. Особливу увагу буде приділено виокремленню раніше не досліджуваних аспектів розвитку представників згаданих шкіл.

За загально розповсюдженим в літературі поглядом, поліс являв собою місто-державу, форму соціально-економічної і політичної організації суспільства та держави в Стародавній Греції та Італії. Поліси складали повноправні громадяни (члени громади), кожен з яких мав право на земельну власність і політичні права³.

Протягом століть в Греції формувалась полісна свідомість населення міст-держав. Вона розвивалась під впливом замкнутості виробничого циклу міста та його самодостатності. Полісу як античній формі державної організації були притаманні певні ознаки. Це, передусім, взаємна зумовленість громадянського статусу та права власності на землю. Тільки громадяни полісу мали право на ділянку землі в межах полісної території. Отже, у полісі колектив громадян збігався з колективом землевласників. Друга ознака полісу – взаємопроникнення політичної та військової організації. Наприклад, полісну громаду, що складалася з низки сімей, було організовано по-військовому, і така організація стала однією з умов її існування як верховної власниці землі. Характер військової організації як гаранта непорушності права власності та існування громади зумовлювали не лише зв'язок, а й однозначність військового ополчення громадян з народними зборами як основою політичної організації поліса. Громадянин-власник водночас був і воїном, який забезпечував недоторканність власності полісу та особистої власності. Військо полісу – всенародне ополчення, служити в якому було обов'язком та привілеєм громадянина. Загальна структура полісу та форми його військової організації розвивалися у тісному взаємозв'язку. Землевласники, котрі очолювали домогосподарства, виступали як гопліти (воїни). Аристократія становила ядро збройних сил – загони воїнів-вершників. Отже, вищезазначені ознаки міста-держави – порівняно невеликі розміри колективу громадян і території поліса. Платон зазначав, що ідеальний поліс повинен включати 5040 повноправних громадян⁴. Ця особливість поліса є важливою, оскільки лише в такому полісі, на думку античних авторів, можлива пряма демократія, в основі якої лежить принцип суверенітету народних зборів⁵. Тому для полісної свідомості було характерне те, що участь у суспільних справах, у захисті країни визнавалось однією з найвищих чеснот. Формувалось особливе ставлення громадян до свободи. Під нею розумілося незалежність власного поліса у внутрішніх і зовнішніх справах та його демократичне самоуправління. Це було найвищим ідеалом для громадян поліса.

Причини кризи полісу в V-IV ст. до н.е. були різноманітними. Перш за все, він проявлявся в розладі соціальної структури, інститутів та ідеології. Перехід права землеволодіння ставав більш простим, право власності на землю частіше переходило від одних осіб до інших. Інтенсивно відбувалося переселення людей з сільської місцевості в міста. Внаслідок торговельної та військової експансії Афін кількість рабів почала збільшуватись, вони частіше почали залучатися до сільського господарства. Часто відбувалося дарування громадянства особам, в яких були зацікавлені Афіни та купівля його заможними метеками, тобто неповноправними жителями полісів. В армії поступово почалося збільшення кількості найманців. З одного боку, ополчення значно ефективніше можна було використовувати лише проти загарбників, а не під час внутрішніх конфліктів. З іншого боку, найманці були тією силою, яку можна було ефективно використовувати супротивниками існуючого ладу⁶. Загострювались відносини між різними верствами населення, посилювались соціальні протиріччя. Великі поліси істотно збільшивши свої володіння, не мали можливості контролювати свої держави полісними методами. Важлива їх ознака полягала в тому, що поліс, як такий, переріс самого себе і, перейшовши на новий рівень розвитку, він здолав всі традиційні рамки, тим самим зруйнувавши свою структуру зсередини.

Каталізатором даних процесів стала Пелопоннеська війна (431-404 до н. е.)⁷. Після неї світ грецьких полісів вступив у часи тяжкої кризи, із якої він вже не зміг вийти власними силами. Після поразки Афін, в них був встановлений режим тиранії. Криза полісу була, перш за все, кризою громадянського суспільства. У соціально-економічній сфері прогресуючий розвиток великих рабовласницьких господарств викликав концентрацію власності та розорення широких верств населення. З іншого боку, соціальні гарантії для бідних стали обтяжували економіку держави. Їх нерідко використовували тирані в своїй політиці. Наприклад, це проявлялося в тому, що заможні були вимушені оплачувати розваги народу (споряджати кораблі, забезпечувати спортивні змагання тощо) у той час, як становище демосу від цього не зростало. У цих умовах найяскравіше проявлялися недоліки полісної держави, чії можливості були обмежені, в той час, як громадяни пред'являли до нього підвищені вимоги: бідні – на розширенні системи державної допомоги, заможний прошарок населення вимагав наведення в країні міцного порядку.

Намагання об'єднати розпорошені поліси наптовчувалося на бажання великих полісів перетворювати союзи у власні держави, яке нерідко вступало в суперечність з полісними традиціями. Соціальна та політична криза доповнювалась кризою ідеології. Розвиток індивідуалістичних тенденцій створював у сильних та амбіційних людей бажання виходу з-під контролю колективу, скинути опіку суспільства і підпорядкувати його своїй волі. Ситуація була сприятлива для цього, так як старий лад охопила криза⁸.

Політико-правова думка цього часу шукала способи виходу із важкого становища. Еліта тогочасних полісів розглядала різноманітні варіанти подальшого розвитку. Відбувалися пошуки нових істин, які могли стати вихідними положеннями нової системи світогляду. У той час видатні філософи Стародавньої Греції шукаючи відповідь на питання про те, як зробити життя людини щасливим, приходили до висновку, що його можна досягти шляхом зміни суспільно-політичної обстановки. Так почали з'являтися утопічні ідеї «ідеального полісу», в яких моделювався найоптимальніший державний устрій. У цей же час протилежна позиція, яка визнавала, що треба змінювати саму людину, а не навколишнє середовище, почала набирати силу. Як слушно зазначав Б. Рассел: «Наскільки велика повинна бути у зв'язку з цим держава, залежить від техніки ведення війни і від розвитку промисловості. У дні Арістотеля місто-держава вже застаріла, тому що не могла захистити себе від нападу Македонії»⁹. Отже, знесилена кризою полісного суспільства Греція не змогла протистояти Македонській монархії, що набирала обертів.

Криза полісної свідомості справила відчутний відбиток на тогочасні основні політико-правові доктрини. Характерними для даного періоду розвитку політико-правової думки стають вчення епікурейців та стоїків. Епікуреїзм – це вчення Епікура, а також його послідовників (найвідоміший – Лукрецій). Епікур – (342/41 р. до н. е., о. Самос – 271/70 до н. е., Афіни) творець оригінальної концепції етики, представник політико-правової думки епохи занепаду рабовласницького ладу Давньої Греції і завоювання її полісів Македонією, а з середини II ст. до н. е. – Римом. До нас дійшли лише уривки його творів, деякі листи і афоризми. Епікур матеріалістично пояснював створення і розвиток природи – за її особливими законами, без втручання богів. Цей підхід він поширював і на суспільство та діяльність людини¹⁰. Стоїки (грец. від *стой* – портик (зокрема, в Афінах, де була школа філософа Зенона)) – послідовники напряму філософської думки, засновником якого був давньогрецький філософ Зенон (336-264 рр. до н. е.). Людська природа, відповідно до етики стоїків, є частиною загальної природи і Космосу. Тому, за їх вченням людина має жити у згоді з природою, або загальними законами світобудови і вести чесне, добропорядне життя. Світобудовою у цілому, як і життям людини, править доля, під якою стоїки розуміли поєднання божеств, провидіння, розуму і природної необхідності. Доля трактується ними як природний закон, що водночас має божественний характер і зміст. Воля як розумне прагнення протиставляється чуттєвому прагненню; з нею пов'язане поняття обов'язку, яке вперше ввів Зенон¹¹.

Важливою особливістю політико-правових поглядів Епікура є їх зв'язок з його фізичною теорією. Епікурейці вважали, що поряд з дією закону тяжіння з'являється ще один чинник – атом, який виявляє властивість самочинного відхилення від лінії необхідності. Людина, будучи соціальним атомом, має право до самостійного та автономного відхилення. Як зазначав К. Маркс: «Лукрецій справедливо стверджує, що відхилення прориває «закон року» і подібно до того, як він застосовує це щодо свідомості, так і про атом можна сказати, що відхилення є саме тим в його грудях, що може боротися та чинити опір»¹². Отже, відмова від детермінізму на атомному рівні використовувалась для обґрунтування людської свободи волі¹³. Вважаючи, що безсмертним і блаженним богом не має діла до земних справ, Епікур визначав відсутність невідворотного фаталістичного початку¹⁴. Ідеал Епікура – незалежність індивіда від світу, безтурботність та внутрішній спокій, свобода, яка набувається внаслідок цієї незалежності¹⁵. Найважливіше завдання у стосунках між людьми полягає в тому, щоб нейтралізувати їх ворожість один до одного. У суспільстві це питання, за думкою епікурейців, вирішується шляхом укладеного між індивідами договору на основі принципів природної справедливості. Справедливість має впливати на людей таким чином, щоб вони не ворогували між собою. Метою договору є неспричинення і не одержання шкоди при спілкуванні людей. Справедливість існує в формі законів, норм моралі. Для епікурейця важливо як шанувати закони, так і тримати від них дистанцію. Важливо, вважали епікурейці, не потрапити в залежність від соціальних норм, а також осіб та установ, які захищають закон. Індивід у своїй громадській діяльності не повинен іти далі зовнішньої лояльності. З вищенаведеного випливає, що додержуватись закону треба не з огляду на те, що він володіє особливою якістю, а через негативні наслідки, з якими пов'язано його порушення.

Для епікурейців була характерною політична пасивність. Вони вважали, через властолюбство та жагу слави політична діяльність відводить від справжньої мети мудреця. Природною межею суспільної діяльності визнавалось виконання договірних зобов'язань.

Епікур не був схильний абсолютизувати значення справедливості, або несправедливості. Зло, яке несе несправедливість, полягає не в ній самій і не в соціальних, а в психологічних наслідках несправедливого вчинку для його суб'єкта: у страху від підозр, що він не залишиться безкарним. Для Епікура, на відміну від його попередників класичної доби, вже не поставало питання соціальної справедливості, оскільки суспільно-політична обстановка набула загрозливого значення¹⁶. Вона пов'язувалась з пізнавальними категоріями епікурейців. Однак задоволення полягає в тому, що не можна жити приємно, не живучи розумно, морально та справедливо і навпаки. Це і є критерієм для визначення співвідношення закону і справедливості. Справедливість у залежності від конкретних особливостей індивідуальності, країни, або конкретного періоду часу може змінюватися.

Єдиною незмінною рисою справедливості залишається її користь у відносинах людей. Тому закон є справедливим, лише коли він виданий на користь спілкування людей. Взаємозв'язок справедливості та закону в епікурейців можна звести до співвідношення природного права та закону. Справедливість в Епікура мала характер соціальної атомістичності. Її концепція була суб'єктивістською та вольовою¹⁷. Закон має відповідати вимогам справедливості та безпечному спілкуванню людей.

Дані положення вчення епікурейців відбивають характерні настрої епохи еллінізму. Неспроможність знекровлених грецьких полісів протистояти зовнішньому супротивнику та нестабільність політичного життя сприяли відстороненню від політичної активності та зверненню до самого себе. Політико-правова думка спрямовувалась до ідеї космополітизму та загальної рівності стоїків, з іншого боку, посилювались індивідуалістичні ідеї епікурейців.

Необхідно також зазначити про те, що створення гігантської імперії Александра Македонського значно змінило світоглядні орієнтири греків. Вони вже не були замкнуті в межах певного міста-держави, перед ними відкривались величезні перспективи. Грек міг легко оселитись у новостворених державах Середземномор'я. Потреби їх становлення вимагали великої кількості людей, необхідних для заснування міст, для потреб армії, для зайняття важливих чиновницьких постів та інших життєво необхідних для існування цих держав посад. Проте, за свій добробут він мав заплатити найголовнішим – свободою. Політична та соціальна нестабільність на фоні зростаючих стандартів рівня життя і перенесення центра політичного життя з метрополії на периферію ставило людей у стан перманентного страху і відсутності відчуття того, що людина є деміургом своєї долі. За цих умов, починає своє існування школа стоїків.

Засновник цього напрямку Зенон (324–262 до н.е.) був учнем кініка Кратета. Тому в подальшому стоїцизм мав спільні риси з кінізмом (однієї з найбільш значних філософських шкіл, яка протиставляла соціальне та індивідуальне буття). Як зазначає Т. Гончарова: «Коли доля багатьох людей, що виявилися на самому дні суспільства, взагалі не цікавила державу і співвітчизників, коли в суспільстві почав розповсюджуватись нігілізм, греки починали зовсім по-іншому дивитися на кініків, які ще чверть століття тому викликали обурення у добродесних громадян»¹⁸.

Найбільше про державно-правові погляди раннях стоїків можна дізнатися з твору Зенона «Держава». Він не зберігся до нашого часу і відомості про нього існують у вигляді багатьох цитат, посилянь та переказів. Праця Зенона вражає своїм радикалізмом. Плутарх з осудом зазначає: «Це дійсно вірно що «Держава» Зенона, засновника стоїчної школи, має на меті встановити, що ані в містах, ані в містечках люди не повинні жити згідно з законами, встановленими індивідуально один для одного, але ми повинні досягнути всіх людей в селах і містах, які однаково живуть і мають однаковий для всіх порядок, як стадо, яке однаково годують на спільному для всіх випасі. Це, уявляв собі Зенон, надійний план громадянського порядку і зображення філософської держави»¹⁹. Зенон також визначав слухняність більш високою чеснотою, ніж тямущість. Щодо використання грошей, то він вважав байдужим будь-яке використання грошей крім розумного та законного при чому набуття чи відмову від грошей він забороняв, вказуючи, що у використанні грошей має бути скромність та помірність. За словами Орігена, Зеноном була запропонована відмінна від Платона ідея сім'ї: «Прихильники філософії Зенона Кітійського відкидають перелюб... по міркуванням спільного блага. Протиприродно для розумної істоти сходиться з жінкою, яка за законом належить іншому і губити його сім'ю»²⁰

«Держава» – рання твір Зенона, від якого він та його школа згодом відійшли. Хоча його учень Хрисіпп видав твір на захист «Держави», більшість стоїків були збентежені радикалізмом роботи. Вони зазначали, що у ньому містились перебільшення, пов'язані з впливом кінізму на Зенона. Дані тенденції віддзеркалювали космополітичні ідеї стоїків, які виникли на ґрунті розширення держави, створення багатонаціональної імперії, а відтак поживавлення торговельно-грошового обігу і виходу населення грецьких міст із замкнених полісних обмежень.

У стоїків справедливість постає невід'ємною якістю загального природного закону та принципом, що походить від Бога та загальної природи. Вони стверджували про тотожність справедливості та розумності. Будь-яке соціальне встановлення людини, якщо воно порушувало дані положення, визнавалось неправильним. У стоїків самодостатня справедливість становить чесноту, вона вища за конкретну особу і підкорює собі людину. Життя, здоров'я, задоволення у стоїків є ціннісно-нейтральними і підпорядкованими справедливості²¹.

У світлі природно-правових ідей стоїків рабство визнавалось як непотрібний соціально-політичний інститут. Свобода і рабство протипоставлялися щодо духовних і моральних цінностей людей. Цей інститут визнавався таким, що суперечить світовому співгромадянству людей, а також спільному для всіх законові. Цей принцип був згодом більш розвинений у римських стоїків. Вони стверджували, що людина, яка живе проти своєї природи, стає рабом, а мудрець, засвоївши необхідні основоположення, є вільним і в кайданах. Як зазначає С. Рабінович, що присутній у стоїків універсальний нормативний образ природної людини, як представника людського роду та космополіта, є доконцептуальною основою новітніх європейських природних прав людини²².

Отже, проведене дослідження дає нам змогу зробити наступні висновки. Стоїцизм та епікуреїзм являється культурним, філософським та державно-правовим феноменом. Він формував світогляд, моральні орієнтири та світобачення людей протягом століть. Багато положень, висловлених стоїками та епікурейцями, не втратили своєї актуальності й нині. У даних концепціях сучасників приваблюють погляди стоїків та епікурейців про рівність людей, необхідність їх гармонії у зв'язках з природою, співвідношення закону та природних норм тощо. Однак, політико-правові положення стоїків та епікурейців були, перш за все, первинною світоглядною реакцією на суспільно-політичне становище Греції доби еллінізму²³. Відносини в новостворених гігантських елліністичних монархіях значно відрізнялись від старих і суттєво змінювали полісну свідомість. Розростання великих рабовласницьких господарств, руйнація старих полісів, іноземне завоювання, неврегульованість земельних відносин та відчуження громадян від політики, є тим тлом, на основі якого

виникає елліністична філософія і які були відображенні в рефлексіях стоїків та епікурейців. Криза полісної свідомості дала тогочасним мислителям великий поштовх для спроб пошуку виходу з існуючого положення, про що безпосередньо свідчать політико-правові ідеї стоїків та епікурейців.

У наш час людство цілком природно звертається до своїх великих попередників з метою осягнути той шлях, який воно пройшло і зрозуміти сьгоднішні тенденції розвитку правосвідомості членів суспільства. На наш погляд, зацікавленість ідеями епікурейців та стоїків є знов-таки результатом зміни орієнтирів людей у контексті глобалізаційних викликів людству. Дослідження принципів та закономірностей, за якими здійснюється поступ цивілізації, важливий завжди, тим паче на новому оберті розвитку людства. На підставі викладеного вище очевидно, що подальші теоретичні розробки даного питання мають важливе теоретичне та науково-практичне значення. Вони мають проводитися з метою виокремлення політико-правових ідей античних шкіл у їх взаємозв'язку з кризовими явищами розкладу полісного суспільства та змінами відповідних у геополітиці.

¹ Див. напр. *Heinimann F.* Nomos and Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antithese in griechischen Denken. Des 5. Jahrhunderts. – Basel, 1945. A. A. Long D. N. Sedley The Hellenistic philosophers. Cambridge university press 1992. Brennan, T. The Stoic Life, Oxford: Oxford University Press, 2005 Miller F. D. Nature, Justice, and Rights in Aristotle's Politics. – Oxford, 1996. Will E., Mossy Cl., Goukowsky P. Le mond grec et l'Orient, t. II, Le IVe siècle et l'époque hellénistique. Paris, 1975. Plass H.G. Die Tyrannis in ihren beiden Perioden bei den alten Griechen. Pl. I-II, Bremen 1852.

² Див.напр. Історія вчень про державу і право: Підруч. / За ред. *Г. Г. Демиденка, О. В. Петришина*, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х.: Прапор, 2008. – 240 с.; Історія політичних і правових вчень. – Шульженко Ф. П., Андрусьяк Т. Г. – К.: Юрінком Інтер, 1999; *Орач С. М.* Історія політичних і правових вчень: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2005; Історія політичних і правових вчень. Навч. посіб. / В. П. Марчук, Г. В. Марчук. – К.: Вид. дім «Персонал», 2009.

³ *Гавриленко О. А.* Поліс // Юридична енциклопедія / Редкол. Ю. С. Шемшученко та ін. – К., 1998. – Т. 4. – 720 с.

⁴ Платон Диалоги / Платон. – Москва: Мысль, 2000. – 607 с. – (Классическая философская мысль). – ISBN 5-244-00891-9.

⁵ *Гавриленко О. А.* Поліс//Юридична енциклопедія // Редкол. Ю. С. Шемшученко та ін. Київ 1998. – Т. 4. – 720 с.

⁶ *Маринович Л. П.* Греческое наемничество IV в. до н.э. и кризис полиса. Л.П. Маринович. – М., 1975. – 274 с.

⁷ Див. напр. *Kagan, Donald* The Peloponnesian War. New York: Viking, 2003

⁸ Античная Греция. Т. 2: Кризис полиса/Голубцова Е. С Москва: Наука. – 1983. – 382 с.

⁹ *Бертран Рассел.* История западной философии. Издательство новосибирского университета, 2001. – 962 с.

¹⁰ *Прозорова Н. С.* Епікур // Юридична енциклопедія // Редкол. Ю. С. Шемшученко та ін. – Київ 1998. – Т. 2. – 744 с.

¹¹ *Музыка И. В.* Стоїки // Юридична енциклопедія / Редкол. Ю. С. Шемшученко та ін. – Київ, 1998. – Т. 5. – 736 с.

¹² *Маркс К. и Энгельс Ф.* Из ранних произведений. – М.: Госполитиздат, 1956. – 690 с.

¹³ *Гусейнов А. А.* Античная этика. – М.: Гардарики, 2003. – 270 с.

¹⁴ *Диоген Л.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Л. Диоген. – М., 1986. – 570 с.

¹⁵ *Танхилевич О.* Эпикур и эпикуреизм / О. Танхилевич. – М, 1926. – 147 с.

¹⁶ *Рабінович С.* З історії античного праворозуміння: вчення ранніх стоїків та епікурейців про природну справедливість. // Юридична Україна. – 2006. – № 10. – С. 4-8.

¹⁷ *Рожанский И. Д.* История естествознания в эпоху эллинизма и Римской империи / И. Д. Рожанский. – М., 1988. – 448 с.

¹⁸ *Гончарова Т. В.* Эпикур / Т.В. Гончарова. – М, 1988. – 200 с.

¹⁹ Фрагменты ранних стоиков / Пер. и коммент. А. А. Столярова; Институт философии РАН. – Москва: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина. – 209 с.

²⁰ Фрагменты ранних стоиков / Пер. и коммент. А. А. Столярова; Институт философии РАН. – Москва: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина. – 209 с.

²¹ *Рабінович С.* З історії правової думки античності: діалог двох концепцій природного права // Українське право. – 2007. – № 1. – С. 72-85.

²² *Рабінович С.* Діалектика фюсис та номос: античні джерела європейської природно-правової традиції // Проблеми філософії права. – 2006-2007. – Том 4-5. – С. 237-245.

²³ *Long A. A., Sedley D. N.* The Hellenistic philosophers. Cambridge university press 1992. – 262 p.

Резюме

Стаття присвячена особливостям розвитку політико-правових поглядів античності, а саме філософським концепціям стоїків та епікурейців. Розглядаються особливості розвитку античного поліса, причини його кризи та занепаду, діалектика їх взаємозв'язку із політичними та правовими вченнями стоїків та епікурейців.

Ключові слова: поліс, стоїцизм, епікуреїзм, еллінізм.

Резюме

Статья посвящена особенностям развития политико-правовых взглядов античности, а именно философским концепциям стоиков и эпикурейцев. Рассматриваются особенности развития античного полиса, причины его кризиса, распада и диалектика их взаимосвязи с политическими и правовыми взглядами стоиков и эпикурейцев.

Ключевые слова: полис, стоицизм, эпикуреизм, эллинизм.

Summary

The article deals with peculiarities of development of ancient political and legal views, especially with the philosophic conceptions of stoics and epicureans. The author observes specific nature of ancient polis, reasons of it's crisis and dialectic interrelationship with political and legal teachings of stoics and epicureans.

Key words: polis, stoicism, epicureanism, hellenism.

Отримано 15.03.2010

Д. НИКОЛИЧ, А. ДЖОРДЖЕВИЧ

*Драган Николич, доктор юридических наук, профессор юридического факультета ГУ г. Ниш (Сербия)
Александар Джорджевич, аспирант, ассистент
Юридического факультета ГУ г. Ниш (Сербия)*

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ ДИАЛОГА ПРАВОВЫХ КУЛЬТУР – РЕЦЕПЦИЯ ВИЗАНТИЙСКОГО ПРАВА В БОЛГАРИИ И СЕРБИИ IX–XIV ВЕКОВ*

Христианизация славян, живущих в ближнем и дальнем соседстве с Византией, имела и вторичное следствие, эффект которой, между тем, с точки зрения истории права, является фактом первостепенного значения. Это распространение римско-византийского права по всем новообразованным славянским государствам, возникшим в тени ранней верховной власти Константинополя, т.е. на территориях Византии. Вообще Византия имела большое цивилизаторское влияние среди болгар, русских и сербов. Огромное значение византийской культуры, ее почти совершенный государственный строй, высокий уровень ее правовой системы, большое значение и мощь Цариградской патриархии, привели к тому, что со времён крещения славян и в последующих веках, Византия была для них образцом государства.

События и процессы, которые решительно определяли глобальные исторические течения на Балканском полуострове, так же создавали и общественные и политические предпосылки для проникновения византийского права на эти пространства: изъятие префектуры Иллирик из-под панской юрисдикции и ее подведение под церковную власть цариградского патриарха во время царя Константина V (741–775); крещение сербов (в VII и снова в IX веке) и болгар (в IX веке); миссия Константина и Мефодия и их учеников (IX и X век); подъем двух новых христианских государств, сначала Болгарии (865–1018), а потом и Сербии (с конца XII века).

Общественный и геополитический контекст рассматриваемого периода на Балканах, дает достаточно оснований предположить, что среди южных славян, болгары и сербы наиболее заимствовали правовые нормы и юридические институты византийского права. В современной историографии, причины таковой частичной рецепции византийского права уже подразделены на практические, политические, религиозные или общекультурные. Исследователи церковной истории пришли к выводу, что писаные законы из Византии проникали к южным славянам ни в качестве римских, ни в качестве византийских, а, в первую очередь и преимущественно, в качестве составной части разнородных канонических сборников (кормчих), предназначенных церковным судам. В представлениях, понятиях южных славян того времени, эти законы не воспринимались как часть византийской правовой системы, но почти как неотделимая часть христианской цивилизации.

По критериям, применяемым для ранних государств, языческая Болгария князя Бориса во время принятия христианства (приблизительно в 865 г.), была уже построена как достаточно прочный государственный строй, с четко отделенной центральной властью и с фиксированным центром государства – столицей в городе Плиска, а с 893 г. – г. Преслав. Но после принятия христианства или, точнее сказать, после официального провозглашения принятия христианства, языческая и антихристианская реакция вспыхнула в неожиданном размере и серьёзно расшатала существующий государственный строй. Предводитель реакции в течение трех лет Владимир, старший сын Бориса, в следствии мятежа был свергнут с престола, а на княжеский трон поставлен второй сын Бориса, Симеон – приверженец христианства и византийской культуры. Симеон провозглашает греческий язык официальным языком государства, а столицу переносит из языческой Плиски в Преслав. Окончательная победа христианства в Болгарии, еще больше подчеркнула необходимость выработки новых, писанных законов, имеющих и роль отбывать, или хоть бы в новом направлении модифицировать обычное, неписанное право ранней языческой эпохи.

Этнический ареал сербов на Балканах в то же время еще не был охвачен единой собственной государственной властью. Хотя скудные исторические источники упоминают отдельных государственных «правителей», даже и правящих семей, преобладающим видом территориального устройства и правящего аппарата все же была «жу́па» – территориальное объединение родовых общин, главой которой был или «жу́пан» или «князь» (кнез). Правда, некоторые сербские «жу́паны» и «князья» постепенно расширили свою власть и

© Д. Николич, А. Джорджевич, 2010

* Стаття друкується мовою оригіналу